

De gasfabrieken van de Maatschappij voor nieuwe geotroyeerde gasbereiding te Woerden en Gouda

door dr. Annie Stolp

Mijn artikeltje over „De straatverlichting van Woerden voor de oprichting van de gasfabriek” eindigde ik met de belofte mijn verhaal voort te zetten en dan ook aandacht te geven aan de verlichting van Gouda, waar het lichtgas evenals te Woerden betrokken werd van Robbé en Co.¹⁾. Zoals reeds eerder gezegd werd het door deze firma geproduceerde gas niet uit steenkool gedestilleerd. Het was een oliegas, dat bereid werd uit een mengsel van steenkoolgruis, afval van olie en vetfabricage, hars en teer. Het procédé was een uitvinding van Abram Longbottom en Henry Gerner, civiel ingenieurs uit Londen en New York; octrooi er op werd aangevraagd door de Amsterdamer I.B.A. Cossas, wiens verzoek in eerste instantie werd afgewezen, omdat de toegepaste methode nauwelijks leek te verschillen van die van Felix Droinet, die ten tijde van de aanvraag van Cossas in elk geval nog drie bedrijfjes exploiteerde²⁾. Verzoeken om octrooi werden in die tijd nogal eens overhaast aangevraagd. Cossas gaf het op als reden voor het niet vermelden van de bestanddelen kalkhydraat en borax in het grondstoffenmengsel. Deze aanvullende mededeling was voldoende voor adviseur G. Simons om zijn mening te herzien. Octrooi werd verleend op 5 maart 1852³⁾. Licentiehouster werd de vennootschap Robbé en Co., bestaande uit de heren Westerman en W.P. Robbé. De eerstgenoemde vennoot stond zijn recht af aan de heer J.B.S. Chauffepié drie maanden nadat de concessieaanvraag van de firma door het gemeentebestuur ter tafel was gebracht⁴⁾. Ook deze vennoot was een Amsterdamer. De naamloze vennootschap, waartoe de firma hoopte uit te groeien, kwam echter niet te Amsterdam maar te Rotterdam tot stand. Onder de naam „Maatschappij voor nieuw geotroyeerde gasbereiding” werd de N.V. in november 1857 wettelijk erkend⁵⁾. Hij telde 71 aandeelhouders, waaronder een vijftigtal Rotterdammers, onder wie zich leden van bekende families en bedrijven bevonden⁶⁾. Te Gouda konden behalve de burgemeester enige zakenlieden worden aangetrokken, die als consument belang hadden bij het gaslicht, zoals b.v. een boekhandelaar, of de mogelijkheid zagen aan de werkzaamheden te kunnen deelnemen.

De functieloze aandeelhouders — ook de meest kapitaalkrachtigen onder hen — bezaten van één tot drie aandelen. Het bestuur was verplicht te participeren met 120 aandelen. De inbreng van Longbottom en Gerner, bestaande uit de uitvinding, het daarop verkregen octrooi en de „geheimen” van de harsontleding werd gesteld op 26 aandelen, elk dertien. In totaal was op 370 aandelen ingetekend. In de notariële akte kon worden vastgelegd, dat was ingeschreven op f 400.000,— van het op f 500.000,— bepaalde maatschappelijk kapitaal.

De te Rotterdam getoonde belangstelling was te danken aan het feit, dat de plannen van de nieuwe onderneming heel wat meer omvatten dan het vestigen van een oliegasbedrijf te Gouda. De opzet was een harsoliefabriek op te richten, de daarvoor benodigde grondstoffen in te kopen, de gefabriceerde olieën te verkopen en tenslotte ook nog de verkoop van gas en gasbereidingsstoestellen aan gemeenten, corporatieën en particulieren in geheel Nederland, uitgezonderd Zeeland. Deze uitzondering breng ik in verband met activiteiten van een andere maatschappij in deze provincie, waarschijnlijk de Utrechtsche Gas Maatschappij, die voor 1860 begon aan de bouw van een fabriekje te Goes⁷⁾.

In november 1857 richtte Robbé en Co. het verzoek tot het gemeentebestuur in Gouda om twee oliefabrieken te mogen oprichten: één voor harsolie en één voor het produceren van beenolie, houtlijm en gelatine⁸⁾. De laatstgenoemde heeft inderdaad een paar jaar bestaan, van de harsoliefabriek wordt na een aanvraag tot plaatsing van een stoommachine(tje) in 1858 niets meer vernomen⁹⁾. Had het bedrijf geen reden van bestaan meer toen duidelijk werd dat de oorspronkelijke grondstof van het gas door steenkool zou moeten worden vervangen, of was gebleken dat harsolie niet dezelfde uitvoermogelijkheden had als het product van de in 1853 opgerichte kaarsenfabriek? Speelde ook een rol, dat de afvalstoffen van vetten door de Goudse fabrikanten in nevenbedrijven verwerkt werden?

In het algemeen hadden gaspromotoren de bedoeling hun activiteiten over meerdere plaatsen — meestal maar meteen aangeduid als geheel Nederland — uit te breiden. Dit betekende niet, dat zij meer dan een of twee projecten tegelijkertijd probeerden ten uitvoer te brengen en evenmin, dat zij van plan waren de fabrieken blijvend te exploiteren. De te Rotterdam opgerichte N.V. — trouwens ook de

vennootschap waar hij uit voortkwam — was van plan dezelfde werkwijze te volgen, maar is daarin niet geslaagd. In 1854 opgenomen contacten met de gemeente Bergen op Zoom moesten worden afgebroken door het in gebreke blijven van de gasfabrikant zelf¹⁰). In de zomer van 1858 konden de installaties van Woerden en Harderwijk worden opgeleverd, maar de concessie voor Den Briel werd niet verkregen¹¹). Uit het ontbreken van uitnodigingen tot het bijwonen van de opening van zusterfabrieken in de notulen van Burgemeester en Wethouders van Gouda en Woerden na 1858 leid ik af, dat verder geen concessies meer verworven werden.

De fabriek van Harderwijk — gunstig gelegen ten opzichte van de steenkolenlosplaats Amersfoort — was in 1861 al in eigendom aan de Harderwijkse Gaz Verlichtingsmaatschappij overgegaan¹²). Doorverkoop van de installaties van Gouda en Woerden is niet gelukt in 1859 en evenmin in 1873, toen de toenmalige directeur J. de Vries Robbé aanbood het fabriekje van Woerden over te nemen. De onderhandelingen stuitten op de weigering van beide gemeenten in geval van overname het bestaande contract te garanderen¹³). De Maatschappij voor nieuwe geotroyeerde gasbereiding is eigenaar van beide stedelijke verlichtingen gebleven tot eigen exploitatie door de gemeentebesturen als voordeliger werd beschouwd dan de door de onderneming aangeboden nieuwe contracten. Dat was in Woerden het geval in 1887 en in Gouda een jaar eerder. Welke ervaringen hadden fabrikant en gemeente in ruim dertig jaar met elkaar opgedaan?

In 1851 werden te Gouda naar aanleiding van een concessieaanvraag van het raadslid, de fabrikant D.W. Westerbaan, voorwaarden van aanbesteding voor straatverlichting door middel van gas vastgesteld en werd vervolgens het terrein tussen de Vest en het voormalig Leprooshuis, het z.g. Mierennest, voor de bouw van de fabriek door het gemeentebestuur verleend, toen de adviseur koninklijke goedkeuring verleend, toen de adviseur G. Simons er voor in stond, dat de pottenbakkerijen van de Princen en de blekerijen van Jaspers en Boumans geen nadelige gevolgen van de activiteiten in de fabriek zouden hebben, als voldaan werd aan de in het Koninklijk Besluit gestelde voorwaarden, dat alleen cokes als brandstof zou worden gebruikt; de steenkool — met andere woorden de grondstof — in een overdekte bergplaats moest worden opgeslagen en de schoorsteen een hoogte kreeg van 17 el¹⁴). Van het plan van Westerbaan, dat dus een steenkoolgasfabriek betrof, had men al afgezien toen de vergunning verkregen werd de fabriek te bouwen op het door de gemeente beschikbaar gestelde terrein. Immers van het K.B. werd in dezelfde vergadering mededeling gedaan, waarin twee aanbiedingen voor straatverlichting ter tafel kwamen,   n van C.C. Ferrari —   n van de oprichters van de steenkoolgasfabriek te Alkmaar — en één van Westerman en Robbé, die weliswaar voor het eerst als gasfabrikanten optraden, maar hun product de veelbelovende naam economisch gas meegaven. Een derde offerte gedaan door Roepius en Co., een mij geheel onbekende firma uit Schiedam, werd nog voor de volgende zitting ingediend¹⁵). Bewust werd gekozen voor het economisch gas¹⁶).

Nu had het 19e eeuwse uit vetstoffen bereide gas inderdaad enkele eigenschappen, die zeer aantrekkelijk schenen, maar waarvan bij herhaling in de praktijk is gebleken, dat daar toch niet te veel waarde aan mocht worden gehecht. Voor bedrijven en instellingen met een eigen gasinstallatie, dus bij beperkte productie, was het wel geschikt en daarvoor was het door de uitvinders in het bijzonder aanbevolen; een project als dat van Gouda was het niet tegen opgewassen. De door het gas af te leggen afstand was te lang voor de nauwe oliegasbuizen; bovendien zou in een stad, waar een harsoliefabriek niet kon slagen, het grondstofmengsel zeker prijzig geweest zijn.

Deze moeilijkheden waren al bekend, toen contact met het bestuur van Woerden gelegd werd. Een voordeel dus voor deze stad, die niet had kunnen kiezen¹⁷). Een ander voordeel was het ideale fabrieksterrein waarover de stad beschikte aan de Westdam, waar met burenen geen rekening behoeft te worden gehouden en eventueel uitbreiding van het terrein mogelijk was¹⁸). In het contract, dat op 16 april 1858 werd afgesloten, werd uitgegaan van de mogelijkheid — beter gezegd de waarschijnlijkheid — dat steenkoolgas geproduceerd zou worden, waarom een buizenet werd aangelegd, dat op transport van steenkoolgas berekend was. Het fabriekje, dat sinds 16 september 1858 de straten van Woerden verlichtte, deed dit reeds in het winterseizoen van 1859/60 gedeeltelijk door het steenkoolproduct¹⁹).

In Gouda, waar het buizenet in 1854 voor gebruik gereed kwam, werd in 1861, nadat tweemaal een wijziging van het Koninklijk Besluit gevraagd had moeten worden, een begin gemaakt met het „verleggen” van de buizen²⁰). In 1859 had de technische directeur, ingenieur H.F. Roll al op de

Gemeente-gasfabriek Gouda, 1904 (Coll. gemeente-archief Gouda)

Gasfabriek te Woerden, 1873 (Coll. gemeente-archief Woerden)

noodzaak geweest de hoofdbuis van de fabriek langs de Vest te leggen, over de Hoge Brug naar de Gouwe, deze te volgen tot aan de nieuwe Havenbrug, vandaar door Groenendaal, over de Markt, door de Kerksteeg, langs de St. Janskerk tot aan de Tiendeweg, om daar aan te sluiten op een hoofdbuis²¹). Van de uitvoering van deze wijziging moet gebruik gemaakt zijn voor het leggen van wijdere en sterkere buizen en het verleggen van de oude buizen naar routes waar minder van ze gevergd werd. Het duurde vier jaar voor Gouda uitsluitend door steenkoolgas verlicht werd²²). Ook na 1866 moesten nog wijzigingen in het gasnet worden aangebracht. Deze hadden echter niet te maken met begane fouten, maar waren noodzakelijk in verband met uitbreiding ten behoeve van de steeds intensiever bewoonde buitenwijken²³).

Wijzigingen of verbeteringen in het gasnet betekenden een herhaald openbreken en dichten der straten. Dit werk werd verricht door de stratenmaker en bekostigd door de gasmaatschappij²⁴). Met deze voor het gemeentebestuur bevredigende regeling kon niet worden voorkomen, dat de Goudse veengrond niet altijd tegen de ingrepen bestand was en hier en daar verzakkingen vertoonde.

In Woerden werd veel minder last van het openbreken en dichten der straten ondervonden. De straatverlichting bestreek daar de gehele stad tot aan de Buitengrachten en verlichtte de pannembakkerijen aan het Jaagpad²⁵). De verlichting, die uit slechts 60 lantaarns bestond, nam tijdens de concessieperiode van de Maatschappij voor nieuw geotroyeerd gas slechts toe met acht waarvan één voor de kazerne geplaatst werd en één diende tot betere verlichting van de omgeving van het station²⁶). De kosten bedroegen f 25,70 per lantaarn in totaal f 1.540,— per jaar. Daarvoor mocht gedurende 1300 uur van het licht gebruik gemaakt worden²⁷). Bij overschrijding van het aantal branduren moest worden bijbetaald. Ondanks het beperkte aantal uren, dat de stad verlicht kon worden zag men toch kans er zoveel te reserveren, dat gedurende de voor- en najaars veemarkt enige lantaarns gedurende de nacht aan konden blijven. Eens toen het aantal toegestane uren niet werd gehaald, claimde het gemeentebestuur korting op het overeengekomen bedrag²⁸).

Gouda betaalde voor een stadsverlichting van 200 lantaarns f 6.000,—, maar daarvoor mochten de lampen dan ook 2100 uur branden²⁹). Het oorspronkelijke aantal werd in de loop der jaren met ruim 30% uitgebreid. De stad, die in 1865 over 236 lantaarns beschikte, telde er 266 in 1875 en 308 in 1885³⁰). In het laatstgenoemde jaar was de straatverlichting gedurende 2231½ uur aan³¹). De kosten waren met ruim f 4.000,— toegenomen. Wat niet zonder meer als falen van het gasbedrijf mag worden opgevat.

De bedrijfsresultaten van een gasonderneming zijn afhankelijk van de mate, waarin er gebruik van gemaakt wordt voor de verlichting van door het gasnet bereikbare bedrijven, gebouwen en particuliere huizen. De afname in deze sector liet tot 1870 te wensen over. Dit is te verklaren uit de tegenzin tegen alles wat nieuw is — een motief door de negentiende eeuwers zelf in velerlei gevallen naar voren gebracht — de moeizame start van de onderneming, de concurrentie van de petroleum en de hoog gebleven gasprijzen³²). De gasfabrikanten meenden aan de wens om prijsverlaging slechts tegemoet te kunnen komen, wanneer de concessies van langere duur waren. Nadat de concessie van Gouda in 1877 was verlengd van 1878 tot 1888, werd de prijs van het gas, dat door gasmeters gemeten werd, van 22½ cent per kubieke el verlaagd tot 15 cent. Een jaar later werd de prijs nog eens met een cent verminderd³³).

De in het contract opgenomen bepaling, dat de prijs van het lichtgas niet hoger mocht zijn dan de door vier particuliere maatschappijen gevraagde in vier buiten Zuid-Limburg gelegen gemeenten met een gelijk of kleiner aantal inwoners dan Gouda, noodzaakte de Maatschappij voor nieuwe geotroyeerde gasbereiding in 1879 tot een prijsverlaging van twee cent³⁴).

Toen dezelfde situatie zich in 1884 in elf steden voordeed, moest de prijs tot 10 cent per kubieke el worden teruggebracht³⁵).

Het prijsverloop van het lichtgas te Woerden voor 1882 is mij niet bekend. In genoemd jaar werd de concessie, die in 1883 ten einde zou lopen, verlengd met vijf jaar, dus net als in Gouda tot 1888³⁶). De prijs van het gas werd op 13 cent per kubieke meter bepaald. In geval de inkooprijzen van de steenkool meer dan 70 cent per hectoliter zou bedragen mocht de prijs tot 14 cent worden verhoogd; bij daling van de steenkoolprijs tot 55 cent per hectoliter moest de prijs met één cent worden verlaagd.

In de jaren van de gedwongen prijsverlagingen moesten door de gasmaatschappij te Gouda

voorbereidingen voor uitbreiding van de gasinstallatie getroffen worden. Het ter beschikking staande fabrieksterrein, waarop zelfs geen bergplaats voor de cokes meer kon worden ingeruimd, bood daartoe geen enkele mogelijkheid³⁷). De oppervlakte van de grond kon alleen broksgewijs worden vergroot. Het bleekveld van het Bestedelingenhuis kon niet worden afgestaan, omdat dit de enige plaats was, waar de jeugdige inwoners van de buitenlucht konden genieten³⁸).

De huur van een gelijktijdig aangevraagd perceel aan de Lazarussteeg, dat voor tien jaar verhuurd was met een opzegtermijn van drie maanden, kon worden overgenomen tegen een huurprijs van f 45,— per jaar³⁹). In 1881 werd het gemeentebestuur bereid gevonden afstand te doen van een stuk grond aan de Vest, met een oppervlakte van 11,5 centiare tegen f 6,— per centiare⁴⁰).

Aan de installatie moesten verbeteringen worden aangebracht. Condensor en regulator b.v. werden vernieuwd. Voor de berging van het gas was een derde gashouder nodig.

In 1882 werd voor de plaatsing van dit toestel de koninklijke goedkeuring aangevraagd en verkregen⁴¹). Dit zijn stellig niet de enige veranderingen geweest, die plaats hadden. Bijzonderheden zijn me niet bekend, daar deze niet in de vergaderingen van raad of burgemeester en wethouders ter sprake kwamen. Van pogingen tot verdere uitbreiding van het fabrieksterrein blijkt niets. Zij zouden naar alle waarschijnlijkheid wel in discussie zijn gebracht. Was het wachten op de beslissing die in 1888 zou worden genomen of hoopte men op voortijdige ontbinding van de overeenkomst?

Op 1 oktober 1885 moest de gasmaatschappij kenbaar hebben gemaakt of het van plan was het contract voort te zetten of te vernieuwen⁴²). Toen half oktober nog geen voorstel was gedaan, stelde het gemeentebestuur het alternatief, dat binnen een maand opgave gedaan zou worden van de kosten van de lantaarns en de verdere verlichting (dus alles wat niet de straatverlichting betrof), of anders zou het contract als beëindigd beschouwd worden. Het laatste betekende overname van het bedrijf door de gemeente zoals in overeenkomst was vastgelegd⁴³). Het daarop door de gasmaatschappij gedane voorstel werd ter beoordeling aan de directeuren van de gasfabrieken van Leiden en Alkmaar voorgelegd⁴⁴). Op grond van het door de deskundigen uitgebrachte rapport werd besloten tot overname van het bedrijf door de gemeente⁴⁵). Ongetwijfeld de beste oplossing voor beide partijen. Bij oprichting of overname van een gasbedrijf door de gemeente werden vier procents leningen verstrekt met zeer gunstige aflossingsvoorwaarden. In Gouda en Woerden vielen onder de overname „alle gastoestellen, zoo voor de gemeenten als particulieren daargesteld, de gaspijpen, de fabrieksgebouwen (de bergplaatsen eronder begrepen) . . . benevens de aan de inrichting gegeven uitbreidingen in het algemeen”. De gemeente Gouda kocht de gasfabriek aan voor f 39.880,— en betaalde de gasmaatschappij een schadevergoeding van f 14.600,— voor „voortijdig afstand doen van de concessie”⁴⁶). Voor het ten uitvoer brengen van de benodigde wijzigingen, die voornamelijk de fabrieksgebouwen betroffen, meende de door het gemeentebestuur aangewezen commissie van beheer te kunnen volstaan met een lening van f 125.000,—, hoewel de kosten geraamd werden op f 150.000,—. In Woerden werd het voorbeeld gevolgd van Gouda. Daar nam de gemeente de gasfabriek over voor f 5.000,—. De lening van f 8.000,—, die door Gedeputeerde Staten werd toegestaan, liet tevens ruimte voor aankoop van de aanwezige voorraden van steenkool en bijproducten, transportkosten en bedrijfskapitaal⁴⁷).

De gemeentegasfabrieken in Gouda en Woerden kwamen in bedrijf, toen overheid en publiek een dertigtal jaren de tijd gehad hadden aan het gaslicht te wennen. Er waren in die tijd zoveel gasdeskundigen opgeleid, dat het gemeentebestuur te Gouda uit een tiental sollicitaties naar de positie van directeur van het bedrijf kon kiezen. Een van de eerste voorstellen, die de nieuwe directeur deed, was een reclame campagne tot werving van de klandizie van de bewoners van kleine huizen. Hij hoopte daarmee de concurrentie van het intussen elders in gebruik genomen electrisch licht te voorkomen. De Maatschappij voor nieuwe geotroyeerde gasbereiding had de spits afgebeten met het invoeren van een verlichting, waarmee de gebruikers nog niet bekend waren, ook voor de gemeente zouden de problemen niet uitblijven.

Noten:

- 1) Heemtijsdinghen 1979, pag. 100-104.
- 2) Alg. Rijksarchief 's-Gravenhage: Kabinet des Konings 721, 3 maart 1852. Nat. Nijverheid 627.
- 3) K.B. no. 58.
- 4) Inv. Gouda, no. 158, Not. B. en W. 8 juli 1853.
- 5) K.B. 21 nov. 1857 no. 58; Staatscourant no. 112, 31 jan. en 11 febr. 1858.
- 6) B.V. Mees en Co.
- 7) Nieuw Tijdschrift, vol. 3.
- 8) Inv. Gouda, no. 161, Not. B. en W. 20 nov. 1857.
- 9) Verslag van Kamer van Koophandel 1857.
- 10) Informatie van de gem. archivaris van Bergen op Zoom.
- 11) Inv. Woerden, 162, Not. B. en W., 1 juni en 6 aug. 1858.
- 12) Nieuw Tijdschrift, vol. 5.
- 13) Inv. Woerden, no. 147, Not. B. en W. 25 okt. 1859.
Inv. Gouda, no. 163, Not. B. en W. 21 okt. 1859.
- 14) K.B. 4 sept. 1852 no. 58.
- 15) Inv. Gouda, no. 156, 24 sept. 1852.
- 16) Ibidem, no. 157, Not. B. en W. 17 febr. 1853.
- 17) Heemtijsdinghen 1979, pag. 104.
- 18) Inv. Woerden, no. 1538: besluit no. 65.
- 19) Ibidem, no. 163, 22 nov. 1859.
- 20) Inv. Gouda, no. 165, Not. B. en W. 31 mei 1861.
- 21) Ibidem, no. 163, Not. B. en W. 6 dec. 1859.
- 22) Jaarverslag Kamer van Koophandel.
- 23) Ibidem 1870, 1872.
- 24) De betalingen worden in de notulen van B. en W. van beide gemeenten geregeld vermeld.
- 25) Inv. Woerden, no. 1538.
- 26) Ibidem no. 163 Not. B. en W. 30 sept. 1859; no. 164 Not. B. en W. 5 okt. 1860.
- 27) Heemtijsdinghen 1979, pag. 104.
- 28) Inv. Woerden, no. 15.
- 29) Jaarverslag Kamer van Koophandel 1861.
- 30) Volgens opgave in de notulen van B. en W.
- 31) Jaarverslag Kamer van Koophandel.
- 32) Op de concurrentie van petroleum wordt na 1865 herhaaldelijk gewezen.
- 33) Jaarverslagen Kamer van Koophandel 1878, 1879.
- 34) Inv. Gouda, no. 183, Not. B. en W. 11 maart 1879.
- 35) Ibidem, no. 188, Not. B. en W. 30 mei 1884.
- 36) Inv. Woerden, no. 152, C N 65.
- 37) Jaarverslag Kamer van Koophandel 1877.
- 38) Inv. Gouda, no. 183, Not. B. en W. 3 april 1879.
- 39) Ibidem.
- 40) Ibidem, no. 185, Not. B. en W. 26/28 juli 1881.
- 41) Ibidem, no. 186, Not. B. en W. 30 mei 1882.
- 42) Inv. Woerden, no. 1579. Uit de feiten blijkt, dat de voorwaarden van het Goudse contract hiermee overeenkwamen.
- 43) Inv. Gouda, no. 189, Not. B. en W. 16 okt. 1885.
- 44) Ibidem, no. 190, Not. B. en W. 21 dec. 1885.
- 45) Ibidem, no. 190, 22 juni 1886, rapport no. 21.
- 46) Ibidem, Not. B. en W. 19 okt. 1886.
- 47) Inv. Woerden, no. 1579, C N 19, 29.

Inv. Woerden = Peters, L.Cl.M., Inventaris van het archief van de gemeente Woerden, 1811-1936. Woerden 1969.
Inv. Gouda = Geselschap, J.E.J., Voorlopige inventaris van de archieven van het gemeentebestuur, zijn ambtenaren en commissiën van Gouda, 1816-1920.

Onder de afbeelding afgedrukt in Heemtijsdinghen, jaargang 15, no. 4, pag. 101 en 102 (december 1979) is verzuimd te vermelden dat Van Gelder een familielid van Hallo was.